

บทที่ 1

การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภายใต้ระบบการผลิตศักดินาไทย ซึ่งกฎหมายกำหนดให้อำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองรวมศูนย์อยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์¹ ผลผลิตส่วนหนึ่ง² ถูกส่งเข้าสู่ท้องพระคลัง³ ในรูปของภาษีอากรและส่วยต่าง ๆ และผลผลิตเหล่านี้ถูกถือว่าเป็น "พระราชทรัพย์" ของพระเจ้าแผ่นดินโดยชอบธรรม ซึ่งพระองค์ทรงไว้ซึ่งสิทธิในการใช้จ่ายส่วนพระองค์หรือในการแผ่นดินได้ตามพระราชหฤทัย "มิได้แบ่งว่าเป็นเงินในพระองค์หรือเงินแผ่นดิน"⁴

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร: นำอักษรการพิมพ์, 2519), หน้า 40 และ 62.

² ในการปฏิบัติจริงเนื่องจากระยะทางที่ห่างไกล การคมนาคมไม่สะดวก พระมหากษัตริย์จึงได้มอบอำนาจส่วนหนึ่งให้กับเจ้าเมืองที่อยู่ไกลทั้งอำนาจในการปกครองและผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ เรียกว่า ระบบกินเมือง ดังนั้นภาษีที่ถูกส่งเข้ามายังท้องพระคลังในส่วนกลางจึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งนอกเหนือจากส่วนอื่นที่ถูกเจ้าเมืองหักส่วนลดไว้จากระบบกินเมือง

³ หิงหมคมี่ 12 พระคลัง แต่ละพระคลังมีหน้าที่รักษาพระราชทรัพย์ต่าง ๆ กันไป เช่น พระคลังในชายเก็บทองเหลืองทองแดง ภาชนะเครื่องใช้ต่าง ๆ พระคลังในขวาเก็บเครื่องเหล็ก สังกะสี พระคลังวิเศษเก็บผ้าดอกไม้ไหม และพระคลังราชการเก็บน้ำมัน มะพร้าว น้ำมันปิโตรเลียม เป็นต้น: ข้อมูลจาก "ประกาศหอรัษฎากรพิพัฒน์",

ราชกิจจานุเบกษา 7(12 เมษายน 2433) : 54

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), 13 : 142 - 143.

แต่จากปรากฏการณ์ที่ผ่านมา สถาบันพระมหากษัตริย์มักจะถูกสั่นคลอนหรือโค่นล้มโดยพระบรมวงศานุวงศ์หรือขุนนาง โกลาหลซึ่งไม่พอใจผลประโยชน์ที่ตนได้รับ¹ ดังนั้น เบี้ยหวัดจึงเป็นรายจ่ายที่จำเป็นอย่างหนึ่งซึ่งมีไว้เพื่อยุติใจบุคคลเหล่านี้² เพื่อให้เป็นฐานอำนาจและเป็นกลไกของรัฐในระบบการปกครองของพระองค์

"เบี้ยหวัด" ถือเป็นสิ่งตอบแทนการรับใช้อย่างจงรักภักดีของเหล่าข้าราชบริพาร นอกเหนือไปจากผลประโยชน์ต่าง ๆ ที่ได้รับจากตำแหน่งหน้าที่³ รายจ่ายเบี้ยหวัดในแต่ละปีจึงไม่คงที่เสมอไป บางปีมาก บางปีน้อย ดังเช่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่ง "...ถ้าไรจากพระคลัง

¹ ลาวอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชุมจันทร์ (พระนคร: เจริญการพิมพ์, 2519), หน้า 28.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภไว้ว่า ขุนนางไทย: ถ้าไม่ได้รับเบี้ยหวัดพอกินพอใช้ ก็คงจะไม่มีใครสมัครเป็นขุนนาง : ข้อมูลจาก กทช., จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 เลขที่ 136 พระราชกระแสเรื่องชาวต่างประเทศเล่าลือกันว่า ไทยขึ้นเรื่องซุกคดลอง ทำถนน จ.ศ. 1218

³ ปกติขุนนางไทยได้รับผลประโยชน์จากไพร่ในสังกัด ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ ~~เป็นพระองค์~~ นอกจากแรงงานไพร่ในสังกัดแล้ว จะได้รับผลประโยชน์จากเงินภาษีต่าง ๆ ที่เรียกว่าเงินขึ้นอีกด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ ได้รับเบี้ยหวัดมีละ 800 บาท เงินเดือนเดือนละ 20 บาท และได้รับเงินภาษีอากรในส่วนที่มาขึ้นกับพระองค์อีกมีละประมาณ 5,600 บาท : ข้อมูลจาก ร.ท.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ ประชุมกฎหมายประจำศก (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), 7: 145.

สินค้าน้อย ไม่พอจ่ายเบี้ยหวัด ก็บอกลดลงถึงจำนวนเก่าบ้าง ถ้าจำนวนเก่าแบ่งสาม ส่วนลดลงหนึ่งส่วนบ้าง แบ่งสี่ส่วนลดลงส่วนหนึ่งบ้าง และบางคราวพระราชทานผ้าลาย คีให้แทนบ้าง..."¹

นอกเหนือจากรายจ่ายเพื่อรักษาพระราชอำนาจไว้แล้ว ยังมีรายจ่ายเพื่อการ สงคราม การชุกคลองซึ่งมุ่งใช้เพื่อการคมนาคมมากกว่าเพื่อประโยชน์ทาง เศรษฐกิจ การพระราชพิธีต่าง ๆ และกรวยบำเพ็ญพระราชกุศล² ดังนั้นการใช้จ่ายเงินแผ่นดินที่เข้ามา ในรูปของพระราชทรัพย์ จึงมิได้เป็นการนำผลผลิตกลับมาสนองของผู้สร้างผลผลิตมากนัก แต่เป็นการใช้จ่ายเพื่อรักษาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และเพื่อสร้างความชอบธรรม ให้กับราชบัลลังก์ของพระองค์มากยิ่งขึ้นมากกว่า

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นรัชสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงอันเป็นผลมาจากการทำสนธิสัญญาเบาวริง (Bowring Treaty) เมื่อ พ.ศ. 2398 ซึ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนจากระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง (Self - Sufficient Economy) มาเป็นการผลิตเพื่อค้า (Market-Economy) ปรากฏว่า สภาพการคลังของไทยในสมัยนี้มั่นคงมาก ทั้งนี้เพราะเมื่อพระองค์ขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น มีเงินเหลืออยู่ในพระคลังมหาสมบัติมากกว่า 3,600,000 บาท (45,000 ชั่งเศษ) พร้อมด้วยทองคำแท่งหนัก 200 ชั่งเศษ³ และตลอดรัชสมัยของพระองค์เงินรายได้แผ่นดิน

¹ร.ท.ท.เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ เกลินเบล, 2478), 7: 94.

²ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ หน้า 28.

³ร.ท.ท.เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศว่าด้วยเงินสำหรับซ่อมแซมพระอาราม ซึ่งเป็นเงินส่วนพระองค์," ประชุมกฎหมายประจำศก (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ เกลินเบล, 2478), 7: 38.

เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม ก็จะเห็นได้จากในคอนต้นรัชกาลเงินรายได้แผ่นดินประมาณปีละ 26,964,100 บาท และคอนปลายรัชกาลมีรายได้ปีละ 29,012,800 บาท¹ ทั้งนี้เป็นผลมาจากการเพิ่มภาษีขึ้นถึง 16 ชนิด² และความรุ่งเรืองทางการค้าซึ่งปรากฏว่าในระยะเวลาเพียง 1 ปี หลังจากทำสัญญาเบาริง เงินตราต่างประเทศไหลเข้าประเทศเป็นจำนวนถึง 5,000,000 บาทเศษ³ (สามสิบล้านเหรียญเศษ)⁴

แต่เนื่องจากรายรับและรายจ่ายเงินแผ่นดินมีลักษณะกระจายกระจายไปตามกรมต่าง ๆ⁵ และเนื่องจากไม่มีหลักฐานรายจ่ายของกรมต่าง ๆ ดังนั้นการพิจารณาการใช้จ่ายเงินแผ่นดินจะพิจารณาจาก

1. การใช้จ่ายเงินจากพระคลังมหาสมบัติ
2. การใช้จ่ายเงินจากพระคลังข้างใน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมณี, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ 5. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), 2: 163 - 180.

² เรื่องเดียวกัน, 2: 171.

³ องค์การการค้าสุภาพ, "ประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้เงินเหรียญนอก," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, ครั้งที่ 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สุภาพ, 2503), หน้า 294.

⁴ อัตราแลกเปลี่ยนเงินในขณะนั้นคือ 3 เหรียญ เท่ากับ 5 บาท

⁵ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แยกพระคลังออกเป็น 12 พระคลัง ภาษีอากรต่าง ๆ จะแยกส่งพระคลังต่างกันไป เช่น หยก ก ข บ่อนเบี้ย ไทยจีน ขึ้นกรมพระคลังสินค้า อากรสุรา อากรแป้งข้าวหมาก ขึ้นกรมพระกลาโหม อากรน้ำมันมะพร้าว อากรน้ำมันปลา ขึ้นกรมพระคลังมหาสมบัติ เป็นต้น และกรมต่าง ๆ เหล่านี้จะใช้จ่ายเงินเหล่านี้ไปในราชการต่าง ๆ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานที่จะนำมาวิจัยได้

การใช้จ่ายเงินจากพระคลังมหาสมบัติ

การใช้จ่ายเงินจากพระคลังมหาสมบัตินั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัวทรงถือว่าเป็นการใช้จ่ายในส่วนราชการแผ่นดิน ถึงพระราชกระแสดังกล่าว

. . . ไม่สำคัญเงินทองพระคลังของเก่าของใหม่ว่าเป็นทรัพย์สินของตัว
เงินที่มีในจำนวนของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเก็บไว้ ข้าพเจ้า
ก็ไม่ได้อำนาจไปข้างไหน รวบรวมไว้สำหรับแผ่นดินทั้งเงินทั้งทอง . . . จึงได้
จ่ายไปในการพระราชารามที่ค้างมาแต่แผ่นดินนั้นหมุดไปบุงง ก็แลการจ่ายต่าง ๆ
ตามอย่างเคยแต่ก่อน ๆ ก็ดูอย่างตามแบบบัญชีเก่าแล้วจ่ายไปทุกของประค
ก็การจ่ายซึ่งเป็นการใหม่ ๆ ก็อยู่ไปเป็นเบี้ยหวัดเงินเดือนในพระบวรราชวัง
ก็ดี เพิ่มเบี้ยหวัดเงินเดือนเจ้าต่างกรม ไม่มีกรมก็ดี ขาดหัตถ์ทหารขึ้นก็ดี
หัวเรือรบเรือกลไฟก็ดี ทำพระราชวังและพระนครก็ดี ข้าพเจ้าได้ปรึกษา
เจ้านายผู้ใหญ่แลเสนาบดีเห็นพร้อมกันตั้งเป็นตำราแล้ว จึงได้จ่ายไป . . . 1

จะเห็นได้ว่าการใช้จ่ายเงินในส่วนราชการแผ่นดินนั้น พระองค์ทรงใช้จ่าย
รายได้ในกรมพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งปรากฏจำนวนการใช้จ่ายจากพระราชกระแสดของ
พระองค์เองว่า ". . . เบินเงินสิ้นไปปีหนึ่ง ๆ สองหมื่นชั่งขึ้นไปไม่ต่ำลงมา" 2 หรือ
ไม่ต่ำกว่า 1,600,000 บาท และปรากฏหลักฐานการใช้จ่ายเงินจากบัญชีกรมพระคลังฯ
ดังตารางที่ 1

1 ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรส
ในพระบวรราชวัง, "ประชุมกฎหมายประจำศก" 7 : 149

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

ตารางที่ 1

ตารางเปรียบเทียบรายรับ รายจ่ายกรมพระคลังมหาสมบัติ พ.ศ. 2403 - 2406¹

ปี พ.ศ.	เงินเหลือยกมา		รายรับแต่ละปี		รายจ่ายแต่ละปี	
	บาท	ส.ท.	บาท	ส.ท.	บาท	ส.ท.
2403	1,046,202	50	2,806,655	-	2,217,426	87
2404			2,156,444	87	2,616,764	50
2405			2,598,563	-	2,680,332	50
2406			2,640,016	37	2,670,796	50

ที่มา กทช. จดหมายเทศุรชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 207 บัญชีเงินจำนวนปี
ของกรมพระคลังมหาสมบัติ

จะเห็นได้ว่าในแต่ละปีเงินรายจ่ายจะเพิ่มขึ้นเล็กน้อย คือ พ.ศ. 2403 รายจ่าย 2,217,426.87 บาท เพิ่มขึ้นเป็น 2,616,764.50 และ 2,680,332.50 บาท ใน พ.ศ. 2404 และ พ.ศ. 2405 แต่ใน พ.ศ. 2406 รายจ่ายลดลงเล็กน้อยเหลือเพียง 2,670,796.50 บาท

และจากหลักฐานนี้ได้ระบุประเภทของการใช้จ่ายไว้ดังนี้คือ

1. ถวายพระสงฆ์
2. แจกเบี้ยหวัดข้าราชการ
3. พระราชทานเจ้า ข้าราชการมีความชอบ
4. พระราชทานเจ้า ข้าราชการท้าวัก

¹ข้อมูลเดิมใช้มาตราเงิน ซึ่ง คำดั่ง บาท สลึง เพื่อ ทอนเป็นบาท สทวงก์
โดยผู้เขียน

5. พระราชทานแขกเมือง
6. ผู้มีชื่อตั้งฎีกาเบิกทำการ เบิกเสด็จ
7. ส่งพระคลังข้างใน

เนื่องจากข้อมูลนี้ไม่มีรายละเอียดเพียงพอ จึงไม่สามารถจะประเมินได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับรายจ่ายประเภทใดมากน้อยเพียงใด แต่จากหลักฐานซึ่งกระจัดกระจายอื่น ทำให้สามารถที่จะประมวลได้ว่า การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกับสมัยที่ผ่านมา มีแตกต่างบ้างเล็กน้อย ซึ่งเป็นการใช้ตามความเห็นชอบของเจ้านายผู้ใหญ่และเสนาบดี ยังมีรายละเอียดต่อไปนี้คือ

ก. รายจ่ายเบียดหัวก บุคคลที่ได้รับพระราชทานเบียดหัวกคือพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการที่เป็นเชื้อพระวงศ์ ข้าราชการของรัชสมัยพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ซึ่งช่วยการแผ่นดิน¹ รวมทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และเชื้อพระวงศ์ที่ทรงผนวชในพระศาสนาด้วย ทั้งนี้เพราะถึงแม้จะไม่ได้รับราชการแผ่นดิน แต่ก็ได้รับประโยชน์คือ "โยงพระราชตระกูลให้เป็นญาติกับพระศาสนา จึงมีธรรมเนียมมาให้พระราชทานเบียดหัวกอยู่ มิได้เลิกถอน"²

กำหนดเวลาที่รับพระราชทานเบียดหัวก ตามประเพณีเดิมตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เดือนพฤศจิกายน แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลื่อนเวลาพระราชทานให้เร็วขึ้นเป็นพระราชทานในเดือนกุมภาพันธ์ ทั้งนี้พระองค์ทรงให้เหตุผลว่า ราคาสินค้าต่าง ๆ ในตลาดราคาสูงขึ้น ยากจะเพิ่ม

¹ กทศ., จดหมายเหตุนิตยสารที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 130 ประกาศเรื่องแจกเบียดหัวกพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ

² เรื่องเดียวกัน.

เบี้ยหวัดให้ แต่ทรงเห็นว่าควรจะนำเงินมาทำประโยชน์แก่แผ่นดิน จึงทรงใช้วิธีให้เบี้ยหวัดเร็วขึ้นซึ่งเท่ากับผู้ที่ได้รับเร็วจะได้เปรียบเพราะ "เงินที่ราษฎรกู้กันไปใช้สอยก็ยอมเสียดอกเบี้ยให้แก่กันเดือนละสองบาทบ้าง หนึ่งบาทบ้าง สองสลึงบ้าง"¹

ไม่สามารถจะสรุปได้อย่างแน่ชัดว่า เบี้ยหวัดที่ต้องแจกในแต่ละปีมีจำนวนเท่าใด แต่จากหลักฐานที่กระจัดกระจาย ทำให้สามารถทราบเบี้ยหวัดของแต่ละกรมในบางปีได้ เช่น จำนวนเบี้ยหวัดกรมต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2401 มีรายละเอียดดังที่ปรากฏในตารางที่ 2

ตาราง 2

จำนวนข้าราชการและเบี้ยหวัดกรมต่าง ๆ พ.ศ. 2401

หน่วยงาน	จำนวนคนรับเบี้ยหวัด	จำนวนเบี้ยหวัด (บาท)
กองลาวพวน	62	752
กรมพระคลังสรรพายุทธ	58	112
กรมพระตำรวจสมมชวา	187	3,060
กรมช่างเย็บ	71	1,154
กรมพระอาลักษณ์	116	2,320
ช่างสมุค	63	452
กรมทหารในชวา	202	4,146
วิเศษ 12 โรง	215	3,058
กรมราชบัณฑิตชวา	91	1,124
กรมพรานมหาดพิบัติบาท	53	546
อักษรพิมพ์การ	89	1,012
กรมมหาดไทย	210	3,264
	๗๑๑	

ที่มา กตส. จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1220 หมายเลข 198 - 210 เบี้ยหวัดกรมต่าง ๆ

¹ เรื่องเดียวกัน.

เนื่องจากไม่สามารถทราบจำนวนเบี้ยหวัดทั้งหมดได้ แต่พอจะทราบได้ว่าในแต่ละปีจำนวนเบี้ยหวัดจะเพิ่มขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าใน พ.ศ.2401 เบี้ยหวัดมหาดไทยจำนวน 3,264 บาท ในขณะที่จำนวนข้าราชการรับเบี้ยหวัดมีเพียง 210 คน แต่ใน พ.ศ.2404 ปรากฏว่าจำนวนข้าราชการกรมมหาดไทยเพิ่มขึ้นเป็น 448 คน จำนวนเบี้ยหวัด 11,228 บาท¹ จึงเท่ากับว่าในช่วงระยะเวลาเพียง 3 ปี จำนวนข้าราชการกรมมหาดไทยเพิ่มขึ้น 2 เท่าตัว และจำนวนเงินเบี้ยหวัดเพิ่มขึ้นถึง $3\frac{1}{2}$ เท่า

ข. พระราชทานเงินและสิ่งของ ปรากฏหลักฐานการพระราชทานเงินและสิ่งของแก่บุคคลต่าง ๆ เช่น พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ แก่เจ้านครลำปางและเจ้านครหลวงพระบางใน พ.ศ.2395 สิ่งของที่พระราชทาน เช่น ภาณูภาคทองคำ กระโถนทองคำ กระบี่ฝังทองคำ เป็นต้น² พระราชทานเงินตราและเสื้อผ้าแก่ข้าราชการนครศรีธรรมราชในโอกาสที่เสด็จไปนครศรีธรรมราชเมื่อ พ.ศ.2402³ และในบางกรณีพระราชทานเป็นรางวัล เช่น พระราชทานผ้าลวดเป็นรางวัลตอบแทนราษฎรชาวกรุงเก่าที่ได้นำข้าวเปลือกมาถวาย นอกเหนือจากที่เสียอากรค่านา⁴

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1223 เลขที่ 315 บัญชีเจ้าพระยาพระยา พระ หลวง ฯลฯ กรมมหาดไทยได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด จ.ศ.1223

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1214 เลขที่ 119 พระราชทานของให้เจ้าหลวงพระบาง

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1221 เลขที่ 96 พระราชทานเงินตราเสื้อผ้าข้าราชการหัวเมืองเมื่อเสด็จนครศรีธรรมราช

⁴ องค์การศึกษาคูสภา, "ประกาศว่าควยราษฎรชาวกรุงเก่าถวายข้าวเปลือก," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394 - 2400 หน้า 7

ค. การทวงถาม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้สร้าง
 โรงทานขึ้น และปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรายการ
 เบิกจ่ายทั้งสิ่งของและเงินทองจากโรงทานหลายครั้ง ทั้งนี้เพราะพระองค์ได้โปรดให้
 เลี้ยงพระสงฆ์สามเณร ข้าราชการที่อยู่เวรในราชสำนัก และนักโทษที่โรงทานแห่งนี้
 นอกจากนี้ยังได้มีประกาศกำหนดเวลาอย่างแน่ชัดว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จะเสด็จออกโปรดทานที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์เดือนละ 4 ครั้ง² ซึ่งพระองค์จะใช้เงิน
 เหรียญทองแดงซีกและเสี้ยวในการโปรดทาน ปรากฏว่าบางครั้ง เหรียญซึ่งมีความหนัก
 ไปกระแทกศีรษะผู้รับแตกบ้าง ฟกช้ำบ้าง³

และในบางโอกาสพระองค์จะประกาศให้คนสูงอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไป มารับ
 พระราชทานเงินคนละบาท หรือบางครั้งทรงประกาศให้บุคคลที่พระองค์ทรงรู้จักมารับ
 พระราชทานเงินคนละบาทเช่นกัน⁴

ง. รายจ่ายเกี่ยวกับศาสนาและพระราชพิธีต่าง ๆ ถือเป็นรายจ่ายสำคัญ
 อย่างหนึ่ง เช่น ใน พ.ศ. 2407 ทั้ง ๆ ที่มีปัญหาเกิดวิกฤตการณ์ขึ้นภายในประเทศ
 อันเป็นผลมาจากน้ำท่วมในทางตะวันตกและฝนแล้งในบางส่วน⁵ ผลผลิตเสียหายรายไถ่จาก

¹ "ประกาศเรื่องโรงทาน" ราชกิจจานุเบกษา 7 (31 ธันวาคม 109) : 208

² องค์การคาคูสุสภา, "ประกาศว่าควยราษฎรชาวกรุงเก่าถวายข้าวเปลือก,"
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 หน้า 7

³ เหรียญกษาปณ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2517),
 หน้า 69.

⁴ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศให้ผู้ที่ทรงรู้จักมาเฝ้าจะพระราชทานเงิน,"
ประชุมกฎหมายประจำศก (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), 6 : 167-169.

⁵ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศเรื่องปิดเข้าไม่ให้จำหน่ายนอกประเทศ,"
ประชุมกฎหมายประจำศก 7 : 117-118

อาคารศาลากลางเหลือเพียง 281,480.50 บาท ทั้งที่ในปี พ.ศ.2406 ใ้รับอาคารนานา
 มากถึง 489,123.87 บาท¹ เท่ากับอาคารศาลากลางถึง 207,643.37 บาท หรือ ร้อยละ 42
 แต่ปรากฏว่ากลับมีรายจ่ายในการสร้างวัดราชประดิษฐ์มากถึง 81,660.75 บาท² และ
 รายจ่ายประจำอย่างหนึ่งเกี่ยวกับพระศาสนาคือการถวายเงินนิตยภัตแก่พระสงฆ์ใน
 พระอารามหลวงทุกเดือน เดือนละมากกว่า 5,360 บาท (67 ชั่งเศษ) ปีหนึ่งเป็นเงิน
 ไม่ต่ำกว่า 64,320 บาท (804 ชั่งเศษ)³

รายจ่ายเกี่ยวกับพระราชพิธีต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นรายจ่ายที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง
 เช่น พิธีฉลองพระอภิเนาวนิเวศน์ ซึ่งมีการทำบุญถวายไทยธรรมต่าง ๆ แก่พระสงฆ์
 80 รูป ถวายเงินรูปละ 20 บาท 16 บาท และ 12 บาท รวมทั้งมีการตั้งทานแก่ราษฎร
 และแจกเงินแก่ทองแก่เจ้านาย ข้าราชการอีกเป็นอันมาก⁴

อนึ่ง ในเดือนมีนาคม พ.ศ.2407 เพียงเดือนเดียวพระองค์ทรงพระราชทาน
 เงินช่วยในงานโกนจุกมากถึง 4,800 บาท⁵

จึงนับได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การใช้จ่ายเกี่ยวกับ
 ศาสนาและพระราชพิธีต่าง ๆ ยังถือได้ว่าเป็นรายจ่ายที่สำคัญอย่างหนึ่งเหมือนสมัยที่ผ่านมา

¹ กพร., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 มัดที่ 176 เลขที่ 6 เรื่องพระยาราไช
 ส่งเงินคานาปีต่าง ๆ

² กพร., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1226 เลขที่ 42 บัญชีคากอสร้าง
 วัดราชประดิษฐ์

³ องค์การคาคูรสุภา, "ประกาศพระสงฆ์จะสึกออกมารับราชการ," ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2400 หน้า 90.

⁴ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, รวบรวม พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), 2 : 26-27.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90.

จ. การใช้ภายในการป้องกันประเทศ เมื่อมีการติดต่อกับชาวตะวันตกหลังทำสัญญาเบาริงใหม่ ๆ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเลาไว้ว่า " . . . ในเมื่อไทยกับฝรั่งยังไม่คุ้นเคยกัน ถ้าเกิดโต้เถียงกัน พวกกงสุลมักจะชู้ว่า จะเรียกเรือรบเข้ามากรุงเทพฯ. . ." ¹ คั้งนั้นสิ่งหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชปรารภไว้ว่าจะทรงทำเพื่อแผ่นดินคือ " . . . รวบรวมกำลังทหารจัดซื้อเครื่องศาสตราวุธใหม่ ๆ คือเรือรบได้ เรือกลไฟและสร้างป้อม สร้างโรงทหาร แลคลังเป็นที่ไว้ศาสตราวุธ . . ." ²

ไม่มีหลักฐานว่าพระองค์ได้ทรงใช้จ่ายเกี่ยวกับการป้องกันประเทศมากนักเพียงใด แต่ก็สามารถทราบได้ว่าพระองค์ได้เอาพระทัยใส่ต่อเรื่องนี้อย่างจริงจัง ก็จึงเห็นได้ว่า พ.ศ.2398 พระองค์ได้ประกาศให้ประชาชนทราบว่า ทรงดำริจะสร้างเรือรบ เรือกลไฟ ใช้ปืนใหญ่ขึ้นอีกหลายลำ เพื่อจะใช้ออกไปแล่นไล่เรือสลักและป้องกันเรือฝ่ายญวนมิให้ล่วงเข้ามาทำร้ายแก่เขตแดน ³ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เล่าไว้ในพระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ว่า ได้มีการสร้างเรือกลไฟหลายลำ รวมทั้งซื้อเรือกลไฟชื่อ "ไวคอนแก" ซึ่งจีนเรียกว่า "สำบานกิม" ไวด้วย ⁴ และยังได้เล่าต่อไปถึงการซื้ออาวุธจากตะวันตกว่า

¹กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ (กรุงเทพฯ . โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), 16 : 183-184.

²กท., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1216 เลขที่ 130 ประกาศเรื่องแจกเบี้ยหวัดพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ

³องค์การคำคุณุสภา, "ประกาศห้ามมิให้คนขึ้นชาวเรือเรือรบไปมา," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2400 หน้า 232-233.

⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), 2 : 142.

. . . ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สั่งเป็นกระสุน 10 นิ้ว เข้ามาเพียง 100 บอก ยังไม่พอ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สั่งเป็นกระสุน 8 นิ้ว 12 นิ้ว เขามาอีก. . . กับปืนเพาลิงปัด 4 บอก มีรูปข้างคร่าทองคำ ราคาบอกละ 30 ชั่ง 18 คำลึง 2 บาท, ปืนอารมสตรองกระสุนหนัก 40 ปอนด์ 2 บอก คิกทั้งเครื่องสำหรับปืนและคาสงถึงกรุงเทพบอกละ 61 ชั่ง 15 คำลึง 1 สลึง ปืนอารมสตรองกระสุนหนัก 12 ปอนด์ 2 บอก คิกทั้งเครื่องสำหรับปืนและคาสงถึงกรุงเทพบอกละ 47 ชั่ง 1 สลึง ปืนทองเหลือง 60 บอก ๆ 14 คำลึง 3 บาท 1 สลึง เฟือง ปืนหลังช้าง 40 บอก ๆ ละ 6 คำลึง 1 บาท และปืนคาบศิลา ปืนโรเฟิลฉนวนทองแดง เขามารักษาพระนครอีกเป็นจำนวนมาก . . . 1

รวมรายจ่ายซื้ออาวุธเฉพาะที่ทราบราคาเป็นเงินทั้งสิ้น 41,459.20 บาท ซึ่งไม่ใช้รายจ่ายในการซื้ออาวุธทั้งหมดเพราะยังมีปืนคาบศิลา ปืนโรเฟิล ปืนกระสุน 12 นิ้ว และ 8 นิ้ว ยังไม่ทราบราคา

และผลจากการสะสมอาวุธของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ". . . มีคลังแสงปืนใหญ่ปืนยาวและสรรพาวุธอื่น ๆ อยู่ในพระบรมมหาราชวัง. . . นับว่าเป็นคลังสรรพาวุธที่อุดมพอๆ มีปืนใหญ่หลายพันกระบอกทุกรูปทุกขนาด. . ." 2

แต่ก็ปรากฏว่าผลจากการใช้จ่ายเงินในการป้องกันประเทศนั้นเป็นเพียงการสะสมอาวุธเท่านั้น มิได้เกินเลยไปถึงประสิทธิภาพของทหารค้าย เพราะถึงแม้จะมีการฝึกทหารแบบยุโรป ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงยอมจ่ายพระราชทรัพย์ให้เป็นเงินเดือนแก่ทหารเดือนละ 6 บาทต่อคนค้ายเหตุผลว่า ". . . ปรารถนาจะให้

1 เรื่องเดียวกัน หน้า 144.

2 สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์การพิมพ์, 2506), หน้า 302.

มีใจยินดีฝึกหัดอยู่เป็นนิจ..." แต่ไม่ได้ผล เพราะมักมีการหนีทหารอยู่เสมอ² จึงปรากฏว่าในการยิงปืนใหญ่กระสุนมักไม่ถูกเป้าหมาย เพราะไม่รู้วิธีตั้งกระบอกปืนในการยิง จึงมักยิงสุ่มไปโดยมาก และมักได้ผลน้อยเสมอ³

ฉ. การใช้จ่ายเพื่อสร้างความเร็วให้กับประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ แนวความคิดที่จะนำรายได้จากผลผลิตของประชาชนกลับไปสนองตอบต่อผู้ผลิตเริ่มมีขึ้น เช่น การนำภาษีที่ไถ่จากการค้าชาวมาชอมถนนและสะพานข้ามคลองเพื่อ "... ให้เค็นสบายด้วยกันทั้งพระแลกลูกศิษย์ ชาวักชาวบ้านทั้งปวง..."⁴ แต่กลับปรากฏว่าถนนหลาย ๆ สายที่สร้างขึ้น เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง เป็นการสร้างขึ้นเพื่อเอาใจชาวตะวันตก⁵ รวมทั้งคลองบางสาย เช่น คลองถนนตรง ก็เป็นการขุดขึ้นตามขอเรียกร้องของชาวตะวันตกเช่นกัน⁶ อย่างไรก็ตามนับได้ว่าประชาชนได้รับประโยชน์จากถนนและคลองเหล่านี้ด้วย

ปรากฏว่ามีรายการขุดคลองปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ซึ่งเขียนโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์หลายครั้งสิ้นเงินทั้งหมดถึง 482,390.49 บาท

-
- 1 ร.ท.ท.เสด็จยร ดายลักษณ์, "พระราชกำหนดกฎหมายทหาร," ประชุมกฎหมายประจำศก 7 : 13
- 2 เรื่องเดียวกัน.
- 3 สังฆราชปาลเลอัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 302.
- 4 "ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้าบำรุงพระนคร" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์อินทรโชติเถระ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คำภีร์ธรรม, 2511), หน้า 229-231.
- 5 ถนนเจริญกรุงสร้างจากเงินผูกปิ่น
- 6 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), 1 : 184-185.

เมื่อรวมกับรายการสร้างถนนเป็นเงิน 46,600 บาท รวมทั้งสิ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจ่ายพระราชทรัพย์ในการสร้างความเร็วให้กับประเทศมากถึง 528,990.49 บาท ดังรายละเอียดการชุกคลองและสร้างถนนในตาราง 3

ตาราง 3

จำนวนเงินที่ใช้จ่ายในการชุกคลองและสร้างถนน
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ชื่อคลองและถนน	จำนวนเงินที่ใช้		รวม	
	บาท	ส.ท.	บาท	ส.ท.
คลองบูรพาพระนคร	200	—		
คลองผดุงกรุงเกษม	31,333	12		
คลองมหาสวัสดิ์	88,120	—		
คลองถนนตรง	16,633	—		
คลองภาษีเจริญ	112,000	—		
คลองกำเนินสะควาก	112,000	—		
คลองลัดขีसानเมืองสมุทรสาคร	56,880	87		
คลองลัดที่สมุทรสาคร	860	—		
คลองเจ๊กียบุชา	64,363	50	482,390	49
ถนนเจริญกรุง	14,260			
ถนนบำรุงเมือง	15,092			
ถนนเทียนนคร	17,248		46,600	
รวมทั้งสิ้น			528,990	49

ที่มา: เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4

การชุกคลองบางสายนั้น นอกจากเพื่อเอาใจชาวตะวันตกส่วนใหญ่แล้ว จุดประสงค์ของการชุกคลองในสมัยนี้จะมีไว้เพื่อการชลประทาน เพราะเป็นการชุกเพื่อขยายเมืองเพื่อการคมนาคมและการค้า¹ แต่ก็นับได้ว่าเป็นการช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจได้ในระดับหนึ่ง เพราะคลองเหล่านี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการขนส่งน้ำคาลอันเป็นสินค้าที่สำคัญในระยะแรก²

การใช้จ่ายเงินจากพระคลังข้างใน

เป็นที่น่าสังเกตว่าในการพระราชทานเงินและสิ่งของต่อบุคคลต่าง ๆ หลายครั้งที่พระองค์จะเน้นย้ำเสมอว่า เป็นเงินส่วนพระองค์มีใช้เงินแผ่นดิน³ แต่โดยข้อเท็จจริงแล้วเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์นั้น มีเงินส่วนพระองค์เหลือเพียง 100 บาท พระองค์จึงเบิกเงินจากพระคลังมหาสมบัติ 200 บาท เพื่อลงทุนในการหากำไรต่อมาด้วยการซื้อสินค้าฝากเรือไปขายและให้กุ่มีมเอาคอกเบี้ย⁴ นอกเหนือจากนี้รายได้จากพระคลังข้างในซึ่งถือเป็นที่เก็บทรัพย์สินส่วนพระองค์ ยังมาจากส่วนแบ่งจากพระคลังมหาสมบัติ⁵ และผลประโยชน์จากภาษีอากรที่ขึ้นต่อกรมพระคลังข้างในโดยตรง เช่น ใน พ.ศ. 2408 พระคลัง

¹ กิติ คันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2367 - 2453" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 72.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

³ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศเรื่องพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบรมราชวัง," ประชุมกฎหมายประจำศก 7 : 149.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ ด.ท., จกหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 207 บัญชีรับเงินจำนวนปีกรมพระคลังมหาสมบัติ

ข้างในมีรายได้จากอาคารด้านถึง 160,000 บาท¹

ใน พ.ศ. 2411 ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระคลังข้างในมีรายได้ 3,037,734.12 บาท² และมีรายจ่ายแยกประเภทดังตารางที่ 4

ตารางที่ 4

ประเภทรายจ่าย	จำนวนเงินที่จ่าย		คิดเป็นร้อยละ
	บาท	สต.	
ศาสนา	269,220		10.81
พัฒนา	138,925	50	5.58
ลงทุน	429,678	12	17.25
บริจาคทางสังคม	57,780	—	2.32
พระราชทานพระราชวงศ์	832,650	87	33.44
พระราชทานข้าราชการ	46,606	—	1.87
ใช้สอย ซ่อมของ	715,305	36	28.73
รวม	2,490,165	85	100

ที่มา กทช., จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 135 บัญชีชำระเงินพระคลังข้างใน

¹กทช., จดหมายเทศุรัชกาลที่ 5 มัดที่ 177 เลขที่ 4 เรื่องส่งเงินค่านาพระคลังมหาสมบัติ

²กทช., จดหมายเทศุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 135 บัญชีชำระเงินพระคลังข้างใน

จะเห็นได้ว่า การใช้จ่ายเงินจากพระคลังข้างในจากตารางที่ 4 เป็นการพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์เป็นส่วนใหญ่ คือมากถึง 832,650.97 บาท หรือร้อยละ 33.44 รองลงไปคือการเรียกใช้สอยและซื้อของใช้ต่าง ๆ ภายในพระราชวัง เป็นเงิน 715,305.36 บาท หรือร้อยละ 28.73 การลงทุนทางการค้าสำเภาและให้กู้ยืมรวมทั้งสร้างตึกแถวให้เช่า เป็นรายจ่ายอันดับ 3 เป็นเงิน 429,678.12 บาท หรือร้อยละ 17.25 รายจ่ายทางศาสนามีมากเป็นอันดับ 4 คือ 269,220 บาท หรือร้อยละ 10.81 นอกจากนี้ยังทรงใช้เงินจากพระคลังข้างใน ในการพัฒนาประเทศด้วย เช่น การชุกคลองและซ่อมถนนบางสายเป็นเงิน 138,925.50 บาท หรือร้อยละ 5.58 ส่วนการบริจาคทางสังคม เช่น การทำทาน พระราชทานสิ่งของแก่บุคคลต่าง ๆ รวมทั้งพระราชทานรางวัลแก่ข้าราชการ เป็นจำนวนเพียง 57,780 บาท และ 46,606 บาท หรือร้อยละ 2.32 และ 1.87 ตามลำดับ

จึงสรุปได้ว่า การใช้จ่ายเงินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งการใช้จ่ายเงินจากพระคลังมหาสมบัติ และการใช้จ่ายเงินจากพระคลังข้างใน ซึ่งพระองค์ทรงถือว่าเป็นเงินส่วนพระองค์นั้น ส่วนใหญ่ของการใช้จ่ายยังเป็นการใช้เพื่อรักษาพระราชอำนาจของพระองค์เอง ได้แก่ เงินที่พระราชทานแก่เหล่าข้าราชการบริพารในรูปเบี้ยหวัด รางวัล และกรณีอื่น ๆ การใช้จ่ายในเรื่องศาสนายังคงมีความสำคัญทั้งในสมัยที่ผ่านมา แต่การใช้จ่ายที่เพิ่มพูนขึ้นกว่ารัชสมัยที่ผ่านมาคือ การใช้จ่ายในการสะสมอาวุธเพื่อป้องกันประเทศ แต่ก็ไม่ปรากฏผลว่าการใช้จ่ายเงินนั้นได้สร้างความเข้มแข็งให้กับกองทัพไทยเพียงพอ ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ค้นพบว่ากองทัพไทยอ่อนแอจนไม่สามารถจะต้านทานเรือรบเพียง 2 ลำ ของฝรั่งเศสไว้ได้ แต่ทั้งนี้เป็นไปได้ว่าในระยะหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงค้นพบว่า ถึงแม้จะสะสมอาวุธไว้มากเพียงใด ก็ไม่สามารถจะสู้กับชาวตะวันตกได้ ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงพระยาสุรวิงศ์ไวยวัฒน์ ทูตไทยที่กรุงปารีส ความว่า

. . . ตามสภาพเท่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ประเทศเรากลับมรรอบด้วยประเทศที่มีกำลังอำนาจ 2 - 3 คาบ ประเทศเล็กอย่างเราจะเป็นอย่างไร สมมุติว่าเราไปคนพบเหมืองทองคำ และสามารถขุดทองคำหลายล้านรูปี เอาไปซื้อเรือรบ 100 ลำ ก็ยังไม่สามารถสู้รบกับพวกนี้ได้ เพราะเราต้องซื้อเรือรบและอาวุธจากประเทศเหล่านั้น เรายังไม่มีกำลังพอที่จะสร้างสิ่งเหล่านี้ด้วยตัวเอง แม้ว่าจะมีเงิน เขาก็จะเลิกขายได้ ในเมื่อเขารู้ว่าเรากำลังคิดอาวุธให้แก่อันเองจนเกินฐานะ อาวุธอย่างเดียวที่จะช่วยได้คือปากและใจที่มีเหตุผล¹

ดังนั้นจึงปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายระหว่างประเทศ ด้วยการพยายามถ่วงดุลย์อำนาจระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส (Balance of Power)² และเมื่อเกิดปัญหาเกี่ยวกับฝรั่งเศสกรณีเขมร พระองค์ทรงใช้วิธีเจรจาซึ่งผลคือไทยต้องยกดินแดนเขมรส่วนนอกให้ฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2410³

อนึ่ง ทั้งที่เป็นช่วงระยะแห่งการเริ่มเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจของไทยจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง (Self-Sufficient Economy) มาเป็นการผลิตเพื่อตลาดซึ่งควรอย่างยิ่งที่รัฐบาลจะหาวิธีการสนับสนุนเพื่อเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น แต่ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลได้ช่วยส่งเสริมและปรับปรุง เปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิตแต่อย่างใด การเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิตที่เกิดขึ้นในสมัยนี้เป็นการเปลี่ยนในระดับโรงสี และผู้ที่ปรับปรุงเทคนิคการผลิตไม่ใช่คนไทยแต่เป็นชาวตะวันตก⁴

¹ Abbot Low Moffat, Monkut the King of Siam (New York: Cornell University Press, 1961), p. 24-25.

² Ibid., p. 103.

³ Ibid., p. 124.

⁴ "ทวีศิลป์ สืบวัตนะ," การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2411 - 2475 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาศึกษาศาสตร์ วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 207.

ถึงแม้รัฐบาลจะมีการใช้จ่ายทางด้านการศึกษาเพื่อการพัฒนาคนและการค้าอันเป็นผลคือระบบเศรษฐกิจในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่สามารถช่วยแก้ปัญหาในยามที่เกิดภัยธรรมชาติได้ เพราะคลองเหล่านี้ไม่ใช่คลองชลประทาน ซึ่งให้ผลในการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก และช่วยแก้ปัญหาในยามฝนแล้งได้¹ ดังเช่นเมื่อ พ.ศ. 2407 ได้เกิดภัยธรรมชาติอันเป็นผลให้เกิดความเสียหายต่อการผลิตข้าวเป็นจำนวนมาก ถึงข้อความที่ว่า ". . . ปีชวดเก้งนี้ในพระราชอาณาจักรสยาม ส่วนข้างตะวันออกเป็นน้ำท่วม ส่วนอื่นเป็นฝนน้อยน้ำน้อย ราษฎรทำนาलगแห่งทำสิบส่วนได้สองส่วน ลางส่วนทำสิบส่วนได้ส่วนหนึ่ง ลางแห่งข้าวเสียไม่ได้ทีเดียว. . ." ² และผลที่ตามมาจากการนี้คือ คนมีเงินซื้อข้าวก็ถูกจนไ้จนราคาข้าวสูงมากกว่าเดิม ราษฎรที่ยากจนไม่มีเงินซื้อข้าว ต้องเข้าป่าหากลอบและเก็บขุยไผ่มากินต่างข้าว³

การแก้ปัญหาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือการประกาศปิดข้าวห้ามส่งออกเป็นการชั่วคราว⁴ ไม่ปรากฏว่ามีการใช้จ่ายเพื่อช่วยเหลือประชาชนในการนี้ นอกจากการประกาศอนุญาตให้ผู้ที่จะเดินทางไปซื้อข้าวที่กรุงเก่าบุกเรือไปกับเรือกลไฟ ซึ่งลดค่าเรือระหว่างกรุงเก่ากับกรุงเทพฯ ได้เพื่อความปลอดภัยจากการถูกล้น⁵

คือองค์มหาสวัสดิ์ที่ชุกขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นคลองที่ขุดขึ้นเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก แต่ก็ เป็นกิจกรรมของคนชั้นสูงและเป็นสื่อให้ชนชั้นสูงสนใจที่จะแสวงหาผลกำไรจากที่ดินในสมัยต่อมา: ข้อมูลจาก กิติติ คันไทย์ "คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2367-2453," หน้า 72.

²ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์, "ประกาศปิดเข้าไม่ให้จำหน่ายนอกประเทศ,"

ประชุมกฎหมายประจำศก 7 : 118.

³เรื่องเดียวกัน.

⁴เรื่องเดียวกัน.

⁵กทช., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226 หมายเลข 116 พระบรมราชโองการเรื่องคนไม่มีเงินขางซื้อข้าวกิน.

อย่างไรก็ตามเมื่อคำนึงถึง "กาลเวลา" (Timing) การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเอาพระทัยใส่ในการลงทุนเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเท่าที่ควร ย่อมไม่ใช่เรื่องที่น่าพิศวง ทั้งนี้เพราะในขณะนั้นคนไทยมีน้อย เบาร์ริงประมาณว่ามี 4.5 - 5 ล้านคน ปลายเลกซ์ประมาณว่ามี 6 ล้านคน เฉลี่ยประชากร 25 - 30 คนต่อ 1 ตารางไมล์¹ ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ดังคำกล่าวของปลายเลกซ์ ซึ่งเป็นบุคคลร่วมสมัยในขณะนั้นว่า

 ไม่ทราบว่ามีในโลกนี้ยังมีประเภทใดบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งไปกว่าประเทศสยามหรือไม่ โคลนทมิของแม่น้ำโขงทำให้ดินแดนดินอุดมไปด้วยพืชพันธุ์ทุกชนิด โดยแทบจะไม่ต้องบำรุงดินเลย. . . ผลผลิตอาจจะเพิ่มขึ้นเป็นสองหรือสามเท่าได้ถ้าเขาโค่นป่ากันเต็มพื้นที่ ด้วยเขาทำนากันครึ่งของพื้นที่ที่ราบเท่านั้น. . .²

และปลายเลกซ์ยังได้เล่าต่อไปว่า ถึงแม้ส่วนใหญ่คนจะยากจนแต่ก็ไม่ค่อยยากถึงกับเป็นขอทาน นอกจากครอบครัวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยบางครอบครัว³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เขียนพระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 ได้บันทึกความพอใจผลของสัญญาเบาร์ริงไว้ซึ่งสะท้อนลักษณะความเป็นอยู่ของคนในสมัยนั้นว่า "ราษฎรก็ได้มีเงินทองกันทุกแห่งทุกตำบล จนชั้นแต่ลาวคนซึ่งเกียจไม่ค่อยทำอะไรได้นายากจนทรพอดยิ่งกว่าภาษาอื่น ๆ หากเข้ากินคำข้าวสารกรอกหม้อขอทานเขากิน ทุกวันนี้มีเงินซื้อกินไม่เหมือนแต่ก่อน"⁴

¹ James C. Ingram, Economic Change in Thailand Since 1850 (Stanford California: Stanford University Press, 1955) . P. 7

² สังฆราชปลายเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 14 - 15.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 215.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงมีความเห็นวาระของ
พระองค์มีบริบูรณ์ชนกว่าแกลกอน เพราะได้รับสินค้าต่าง ๆ มาขายและได้รับจ้างทำงาน
กับฝรั่ง¹ ดังนั้นพระองค์จึงมีใตขวยเหลือประชาชนมากไปกว่าการประกาศใตขวยให้ทราบ
ราคาข้าวอยู่เป็นระยะ และใตขอให้รับซื้อข้าวในขณะที่ยังมีราคาถูกลง² แต่ปัญหาที่รัฐบาล
ในขณะนั้นคำนึงถึงกลับเป็นปัญหาของรัฐบาลเองคือผลประโยชน์จากภาษีศุลกากรลดลง
อันเป็นมาจากการทำสัญญาเบาว์ริงซึ่งกำหนดให้เก็บภาษีสินค้าเข้าได้เพียงร้อยละสาม
ดังนั้นนอกจากรัฐบาลจะแก้ปัญหาด้วยการเพิ่มภาษี 16 ชนิดแล้ว³ รัฐบาลยังได้ตั้งข้าหลวง
8 นาย ออกสำรวจที่ดินเพื่อผลประโยชน์ในการเก็บอากรค่านา⁴ และยังคงพยายาม
ที่จะเพิ่มผลประโยชน์จากภาษีศุลกากรให้มากขึ้นด้วยมาตรการส่งเสริมการสร้างผลผลิต
เพื่อส่งออก

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พื้นที่ดินของไทยมีความอุดมสมบูรณ์ และคนไทยยังทำนา
ไม่เต็มตามพื้นที่ ดังนั้นจึงไม่มีความจำเป็นที่จะพัฒนาเทคนิคการผลิต เพราะเพียงแต่ขยาย
พื้นที่อันเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างผลผลิตออกไป ก็จะสามารถได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นตามที่
ต้องการ ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศขอ

¹ องค์การคำครุสภา, "ประกาศห้ามมิให้คนจีนชาวเรือเร่ร่อนไปมา,"
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 หน้า 229.

² องค์การคำครุสภา, "ประกาศขูซื้อข้าวชายชาว," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394-2400 หน้า 219.

³ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ

⁴ กทส., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 มัคที่ 179 เลขที่ 10 สารตราถึงเจ้าเมือง
กรมการให้ข้าหลวงมาวัดนา

คล้ายพัฒนาการศักดิ์นาลงเล็กน้อย ได้แก่ การออกกฎหมายห้ามเกณฑ์ไพร่ทำงานหลวง
ในกฎหมาย¹ รวมทั้งอนุญาตให้คนไทยรับจ้างทำงานกับชาวตะวันตกได้ โดยมีข้อแม้ว่า
". . . ให้ผูกจาวากลาวตกลงกับมุลนาย ควบราชการและการของนายให้รู้กันไว้แต่เดิม
ภายหลังอย่าให้มีเกี่ยวของ ต้องห่มเดียวกัน ให้เสียประโยชน์ทั้งสองฝ่าย. . ." ²
จึงเป็นผลให้มีแรงงานในการสร้างผลผลิตข้าวได้มากขึ้น และทำให้ราษฎรมีโอกาสแสวงหา
รายได้จากการรับจ้างชาวต่างชาติอีกด้วย

นอกจากรัฐบาลจะได้ออกกฎหมายผ่อนคลายนโยบายศักดิ์นาลงแล้ว ยังได้ออก
กฎหมายสนับสนุนให้คนมุกเบิกที่ดินอีกด้วย คือได้ยกเว้นอากรค่านาปีแรกโค่นสร้าง
และลดอากรค่านาปีที่สองให้แก่คนมุกเบิกความว่า

. . . จึงทรงพระราชดำริจะให้มุกทำนาโค่นสร้างต่างพงตอ ๆ ไป ออกไปให้ได้
ผลเมคขาวมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนทั้งนาทุ่งแลนาสวน. . . ตั้งแต่ปีมะเมียสัมฤทธิ์ศก
ไปทุก ๆ ปี ในภายหน้าในที่นาทุ่งนาหวาน ราษฎรโค่นสร้างต่างพงทุ่งนา
ชนิดใหม่ แลปีอื่น ๆ ถูกลงไปภายหลัง ปีแรกทำอายุให้ชาหลวงเสนาเรียกคูนนา
แก่ราษฎรเลย ควบมุกทำโค่นสร้างต่างพงลงใหม่โค่นความยากเหนื่อยมุกแล้วใน
ปีแรกทำ เมื่อต่อไปปีที่สองสามนั้น ผู้โค่นสร้างต่างพงจะทำกั๊ก ผู้อื่นจะทำ
กั๊ก ให้ชาหลวงเสนาเลือกแต่ไร่ละเฟื้องตามที่ทำโค่น ถ้าที่นั้นเป็นนายน้อยครบ
สามปีแล้ว เจ้าของทำกั๊กหรือผู้อื่นทำกั๊ก ให้เรียกไร่ละสลึง. . . ³

¹ ศรีนวล ศิริมิลินทร์, "การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 37.

² องค์การคำครุสภา - ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400 หน้า 229.

³ "ประกาศยกเลิกเงินหางชาวนาปีแรกโค่นสร้าง" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404 พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์อินทรโชติ เถระ, หน้า 238.

นับว่าการออกกฎหมายลดพันธนาการที่ดินขนาดเล็กน้อย และการยกเว้นค่านา
ในปีแรกเกินสร้างให้ นี้ ได้รับผลตอบแทนตามความมุ่งหมาย ทั้งนี้เพราะปรากฏว่ารัฐบาล
สามารถเก็บอากรค่านาได้เพิ่มขึ้น ดังตารางที่ 5

ตารางที่ 5

รายได้จากอากรค่านา พ.ศ. 2394 - 2410

พ.ศ.	คาดว่าจะได้		ได้รับจริง	
	บาท	ส.ก.	บาท	ส.ก.
2394	262,406	37	264,368	37
2398	305,447	25	321,057	75
2402	326,800	87	562,706	87
2406	489,299	25	489,123	87
2410	443,164	87	417,500	25

ที่มา กทข. จดหมายเหตุนครบาลที่ 5 มัคที่ 176 เลขที่ 6 เรื่องพระยาราไชส่งเงินค่านา
ปีต่าง ๆ

จากตารางที่ 5 จะเห็นได้ชัดเจนว่า เงินอากรค่านาในแต่ละปีจะได้มากกว่า
ที่รัฐบาลคาดหวังไว้ว่าจะได้ นอกจากปี พ.ศ. 2410 ซึ่งรายรับจริงได้น้อยกว่าที่คาดหวัง
ไว้เล็กน้อย และจากการที่รายได้จากอากรค่านามีแนวโน้มมากขึ้นกว่าปี พ.ศ. 2398
มากขึ้น ย่อมแสดงว่าผลผลิตเพิ่มขึ้น และการที่ผลผลิตเพิ่มโดยมิได้มีการพัฒนาเทคนิค
การผลิต จึงควรสรุปได้ว่าเป็นผลมาจากการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูก และการขยาย
พื้นที่ในการเพาะปลูกนั้นนอกจากจะให้ผลดีแก่รัฐบาลในด้านารเก็บอากรค่านาแล้ว ยังมี
ผลต่ออาชีพผู้ปลูกที่เพิ่มขึ้นอีกด้วย เพราะปรากฏว่าใน พ.ศ. 2400 ไทยส่งข้าวเป็นสินค้า
ขาออกเฉลี่ยปีละ 990,000 หาบ แต่ต่อมการส่งออกใน พ.ศ. 2403 - 2407 ส่งข้าว

ออกโดยเฉลี่ยปีละ 1,840,000 บาท ซึ่งเพิ่มกว่าเดิมเกือบหนึ่งเท่าตัว¹ จึงนับได้ว่าถึงแม้รัฐบาลจะมีค่าใช้จ่ายเงินเพื่อสนับสนุนกิจการทางเศรษฐกิจมากมาย แต่การแก้ไขกฎหมายบางอย่างก็ได้ออกผลคือความเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศบางส่วน

นอกจากนี้ในขั้นตอนของการจำหน่ายสินค้าหรือในระดัปลาด ปรากฏว่ารัฐบาลได้เข้าช่วยแก้ไขอย่างเอาใจใส่ ด้วยการผลิตเงินตราเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด ทั้งนี้เพราะเดิมในการค้าขายระหว่างประเทศนั้น กำหนดการแลกเปลี่ยนด้วยน้ำหนักของเงินตราแต่ละสกุล และเงินที่ได้รับการยอมรับมากคือเงินเหรียญเม็กซิโกซึ่งมีเนื้อเงินที่²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการค้าขายกับตะวันตกมากขึ้น เงินตรากลายเป็นสิ่งจำเป็น ปรากฏว่าคนไทยไม่ยอมรับเงินเหรียญต่างประเทศ พอค้าตะวันตกจึงต้องนำเงินเหรียญมาแลกกับเงินบาทไทย รัฐบาลยอมให้แลกโดยหักค่าใช้จ่ายไว้ 4.25 บาทต่อ 80 บาท ดังหลักฐานว่า " . . .เงินที่ถูกค่าเข้าไปวานห้าหักไว้ซึ่งละค่าสิ่งสิ่งนั้น เป็นค่าถานเสียสิ่งหนึ่ง ไลเอาเนื้อทองแดงออกไว้แต่สามบาทนั้น ก็พอคุ้มกันกับที่ลงทุนเอาที่บุกขึ้นเอาเลี้ยงเงินให้หน้าเงินใสมริสุทธิไม่มีเศษกำไรเลย. . ."³ และต่อมาเมื่อความต้องการเงินบาทของชาวตะวันตกมีมากขึ้น จนไทยไม่สามารถจะผลิตได้ทัน เพราะแม้จะผลิตกันทำทั้งวันทั้งคืนก็ผลิตได้เพียงวันละ 2,000⁴ ดังนั้นรัฐบาล

¹เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, "วิเคราะห์สังคมไทยในแง่ของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและประชาชน, "วารสารธรรมศาสตร์" 8 (ตุลาคม-ธันวาคม 2521), : 77

²กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ, 10 : 115.

³องค์การการค้าคุรุสภา, "ประกาศให้ใช้เงินเหรียญ," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2400 หน้า 252.

⁴กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ, 10 : 115.

จึงออกประกาศให้ใช้เงินเหรียญเม็กซิโกได้ โดยกำหนดอัตราแลกเปลี่ยน 3 เหรียญเท่ากับ 5 บาท¹ อย่างไรก็ตามประชาชนก็ยังไม่นิยมใช้เงินเหรียญต่างประเทศแม้จะได้อัตราไปรษณีย์ให้ประหยัดตามกฎบัตรจักรลงบนเหรียญนั้นแล้วก็ตาม ดังนั้นจึงต้องสั่งเครื่องจักรเข้ามาทำเงินเหรียญทองแดงและเหรียญคูปองแทนเงินพดด้วงและเงินเบี้ยหอย² นับได้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ในการทำเงินตรา³ เป็นการช่วยให้เกิดการหมุนเวียนในระบบเศรษฐกิจซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างยิ่ง

จึงสรุปได้ว่าทั้ง ๆ ที่เป็นช่วงสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อตลาด แต่การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งจากพระคลังมหาสมบัติและจากพระคลังข้างในก็ยังมีจุดประสงค์ในการใช้จ่ายเช่นเดียวกับสมัยที่ผ่านมา นั่นคือมุ่งที่จะรักษาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และสนับสนุนความชอบธรรมในการรักษาพระราชอำนาจนั้นไว้ ไม่ปรากฏว่าได้มีการใช้จ่ายเพื่อพัฒนาเทคนิคในการผลิตขั้นพื้นฐานแต่อย่างใด การซุกคดองและสร้างถนนต่าง ๆ เป็นไปเพื่อเอาใจชาวตะวันตกและเพื่อการคมนาคมและการค้ามากกว่าเพื่อหวังผลในการขยายพื้นที่ทางการผลิต การผลิตเงินตรานั้นเป็นการส่งเสริมความเจริญทางเศรษฐกิจในระดับการตลาดมากกว่าส่งเสริมในระดับพื้นฐาน

¹ องค์การค้าคุรุสภา, "ประกาศใช้เหรียญนอก," ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400, หน้า 255.

² กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ, 10 : 115.

³ รายละเอียดเกี่ยวกับการทำเงินเหรียญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ่านได้จาก เหรียญกษาปณ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองวิทย์, 2517)

อย่างไรก็ดีการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขกฎหมายบางข้อ¹ ถึงแม้จะเป็นการแก้ไขโดยหวังผลจากอากรค่านาก็ตาม ก็ถือได้ว่าเป็นการผ่อนคลายนโยบายการกีดกันมาลง ทำใหม่ตรงงอนในการเพาะปลูกพืชขึ้น สามารถขยายพื้นที่ในลักษณะเพาะปลูกเพิ่มขึ้น รวมทั้งสามารถแสวงหารายได้จากภาษีรับจ้างชาวต่างชาติ อีกด้วย

¹ เช่นกฎหมายอนุญาตให้ไพร่รับจ้างทำงานกับชาวตะวันตก และกฎหมาย ยกเว้นอากรค่านำในปีแรก ซึ่งรวมทั้งห้ามเกณฑ์ไพร่ไปทำงานให้หลวงในฤดูทำนา เป็นต้น